

Isaac Deutscher

Trotsky om Stalin¹

Trotskyjs ”betygssättning” av Stalin är ett av den moderna litteraturens tragiska dokument.² Den samtida läsaren kan ännu inte betrakta vare sig bokens hjälte eller dess författare i historiens perspektiv, och följaktligen är det inte lätt att avgöra dess värde som dokument. Den händelseutveckling som fejden mellan de två männen ingår i har ännu inte helt och hållet slutförts. Även bokens publicering har, oberoende av dess författares avsikter, blivit en mindre incident i den samtida kontroversen mellan öst och väst. Boken var klar för publicering i USA redan 1941. Den drogs då tillbaka av det amerikanska förläggaren, av hänsyn till ledaren för en mäktig allierad nation. Den såg dagens ljus (i USA) först 1946, efter att de f d allierades utrikesministrar hade blivit osams och opinionen gjort den anmärkningsvärda omsvängningen från krigstidens beundran av Ryssland till fredstidens intensiva misstro. Således används Trotskyjs vittnesmål för att misskreditera Stalin. *Pro captu lectoris habent sua fata libelli.*³

Denna oegentliga användning av boken gör det ännu mer nödvändigt att försöka se på dess kritik som ett historiskt dokument, och ingenting annat. Föreställ dig att Danton, efter sin fällande dom, fått leva tillräckligt länge för att skriva en biografi om Robespierre. Hans vittnesmål skulle säkert ha påverkat eftervärldens dom över Robespierre. Ändå är det tveksamt om eftervärlden skulle ha accepterat detta vittnesmål rätt upp och ner.

En sådan analogi är – även om den är blott tänkt – lika ofullkomlig som varje jämförelse som görs mellan två verkliga och historiska situationer. Stalin är, och är inte, bolsjevismens Robespierre. I själva förverkligandet av revolutionen var hans roll ojämförligt mindre – titeln Rysslands Robespierre går inte till Stalin, utan till Lenin. Det är i den efterrevolutionära epoken som Stalin har framträtt lika stor som, eller större än, Robespierre. Han har t o m kombinerat sina karaktärsdrag med den förste konsulns. Å andra sidan kan Trotskyjs likhet med Danton knappast bestridas. Båda representerade samma slags revolutionära ledarskap, retoriska geni och taktiska briljans. Båda gav uttryck för hela den hänförelse som utmärkte revolutionen så länge som folklig entusiasm var dess främsta drivkraft och båda föll i glömska när denna entusiasm ebbat ut.

Vid vissa tillfällen verkar det som om Stalin kombinerade vissa drag från Robespierre med några från Bonaparte. Även hos Trotsky verkar det som om två personligheter har blandats – Dantons och Babeufs. Bara några år efter hans rungande triumfer var den överallt hyllade folktribunen redan den förföljda ledaren för en ny jämlikhetens sammansvärjning [Conspiracy of Equals], reste stridsropet om revolutionens förnyelse och utmanade de oförsonliga byggarna av ett halvt-om-halvt revolutionärt och halvt-om-halvt konservativt imperium. Historiens flodvåg störtade mot Trotsky lika kraftfullt som det hade störtat mot Babeuf.

Det som Trotskyjs förläggare nu har framställt är inte en biografi, utan en anklagelseakt mot Stalin. Det är en bok som bär alla märken av de fruktansvärda nervpåfrestningar under vilka dess författare levde sina sista tragiska år. När han skrev att han bakom sig hade mer än tio år av frustrerande isolering från världen, tio år under vilken han vandrade oroligt, i ständig fara för plötslig död, från en osäker asyl till en annan. Han var tyngd av mardrömmen från Moskva-rättegångarna, där han hade utpekats som ledare för ett mycket ondskefull konspiration. Alla hans barn hade dött under mystiska omständigheter som fick honom att tro att de hade fallit offer för Stalins hämnd. Slutligen, medan han fortfarande arbetade med den här

¹ Först publicerad i *The Times Literary Supplement* 17 juli 1948

² Stalin-biografen finns i svensk översättning på marxistarkivet (i 2 delar): [Stalin del 1](#) och [Stalin del 2](#)

³ Latin: Allt efter läsarens uppfattning har böcker sina öden

boken, den 20 augusti 1940, höggs han ned av en lönnmördare, som förmodligen utförde en dom som beslutats i Moskva. Han slutförde endast de första sju kapitlen. De andra pusslades ihop från hans anteckningar och redigerades, men inte alltid i strikt överensstämmelse med Trotskij's tankegång. Trotskij skulle ha protesterat mot Mr Malamuths uttryck, "trenden mot centralisering, den säkra föregångaren till totalitarism" eller mot hans beskrivning av marskalk Pilsudski som "Polens befriare". Det är därför inte så underligt att denna postuma bok saknar den spännvidd och briljans som utmärkte hans monumentala *Ryska revolutionens historia*. Som ett stycke litteratur är den beklagligt ofullständig och ibland osammanhängande. Trots det måste det sägas att många av dess sidor är upplysta av snilleblixtar, epigram, och talesätt som kan gå till historien:

"Av Kristi tolv apostlar [säger Trotskij på sidan 416⁴, med hänvisning till Moskvarättegångarna] var Judas den ende som blev förrädare. Men om han hade fått makten, då skulle han ha stämplat de övriga elva apostlarna som förrädare, och även alla de smärre apostlarna som Lukas säger är sjuttio till antalet."

Och så här sammanfattar Trotskij sin anklagelse mot Stalin:

"*L'Etat, c'est moi*" [staten, det är jag] är nästan en liberal formel i jämförelse med de faktiska förhållandena under Stalins totalitära regim. Ludvig XIV identifierade sig endast med staten. Påvarna i Rom identifierade sig med både staten och kyrkan – men endast under den världsliga maktens epok. Den totalitära staten går långt utöver det caesariskt papistiska samhället, för den omfattar även landets hela ekonomi. Till skillnad från *Roi-Soleil* [solkungen] kan Stalin med rätta säga: "*La Société, c'est moi*" [samhället, det är jag].

I konflikten mellan de två männen stod principer, idéer och politik på spel, men skillnaderna i temperament var inte mindre viktig. Två så extremt olika personligheter skulle ha drabbat samman i vilket parti som helst, under alla omständigheter. Stalins sinne är slugt, strikt praktiskt, försiktigt och prosaiskt. Endast i en atmosfär som var så överbelastad med revolution som det tsaristiska Ryssland kan ett så försiktigt sinne som hans lockas av den marxistiska läran. När hans handlingar har drag av ett djärvt socialt experiment är de mindre ett uttryck för kvaliteterna hos hans sinne än det extrema trycket från en revolution som tvingar en ytterst försiktig ledare att hoppa över avgrunder på ett halsbrytande sätt. Som regel gör Stalin sådana hopp *contre-cœur* [mot sin vilja], när situationen som han befinner sig varken tillåter reträtt eller framryckning på något normalt sätt. Således avskyr denne högst äventyrlige av samtids statsmän i själ och hjärta äventyr. Hans böjelse är att strängt hålla sig "mitt på vägen", att sätta "säkerheten främst", även när händelseutvecklingen konsekvent har slungat bort honom från vägens mitt, från än den ena till än den andra osäkra ytterligheten. Fruktad av konservativa som själva förkroppsligandet av revolutionen, har han själv varit en konservativ i revolutionen.

Inte så Trotskij. Revolution var hans rätta element. Han hade dragits till den av sitt temperament och sin livsinställning. Den dialektiska filosofin, som ser livet som en ständig konflikt mellan motsatser, kontinuerlig förändring och rörelse, var för honom inte bara en lära att tillgodogöra sig intellektuellt – den genomsyrade hans instinktiva beteende. Medan Stalin missror generaliseringar, sökte Trotskij ständigt efter dem. Stalin kan ofta missa skogen för alla träd. Trotskij hade föga eller inget intresse för träd som inte kunde bilda en skog. Det finns inget slut på sådana motsatser. Stalin uppvisar en total brist på konstnärlig känsla och fantasi, han litar uteslutande på sin fasta maktapparat. Hos Trotskij var konstnären lika stark som den politiske ledaren; han är uppenbarligen uppriktig när han i sin självbiografi erkänner att han upplevde makten "som en ofrånkomlig börda snarare än en själslig tillfredsställelse". Han var sprudlande, vältalig, generös och pittoresk, medan Stalins viktigaste egenskaper är kylig för-

⁴ Alla sidhänvisningar är till den engelska upplagan av Trotskij's Stalin-biografi.

siktighet, fåordighet och misstänksamhet. Trotskij var en emigrant som genomsyrats av väst-europeisk kultur, medan Stalin bara andades luften i Ryssland. Inte undra på att det från deras allra första personliga kontakt fanns misstänksamhet mellan dem. Trotskij påminner om den ”gula glimt” av fientlighet, som han märkte i Stalins ögon under deras första samtal i Wien, 1913. Från början behandlade han Stalin med det förakt som han aldrig övergav för ett ögonblick medan han skrev denna bok.

Trotskyjs bitterhet mot Stalin är gränslös. Men påståendet att bitterhet alltför ofta styrde hans penna måste nyanseras. Som historiker och biograf behandlar Trotskij fakta, datum och citat med nästan pedantisk samvetsgrannhet. När han går fel så gäller det de tolkningar som baseras på fakta, han misstar sig i sina slutledningar och gissningar. Inte så sällan grundas hans bevisning på tvivelaktig hörsägen. Till denna kategori hör hans mörka, vaga, och självmotsägande antydning att Stalin, i sin strävan efter makt, kan ha påskyndat Lenins död. Men historikerns samvete får honom att som regel dra en klar skiljelinje mellan fakta och egna konstruktioner och gissningar, så att den omdömesgille läsaren kan sålla i det enorma biografiska materialet och bilda sig en egen uppfattning.

Engelska läsare kanske uppfattar bokens framställningsmetod som extremt tröttsam, enformig och pedantisk. Författaren utforskar med obeveklig misstänksamhet varje detalj av sin motståndares liv. Beväpnad med en formidabel samling av citat och dokument, polemiserar han utförligt. Han uttrycker ofta enighet eller oenighet med Stalins andra levnadstecknare, av vilka många knappast förtjänar att tas på allvar, och det är patetiskt att denna stora politiska och litterära krigare ska vända alla sina stora kanoner mot de harar och kaniner som strövar omkring framför honom.

Han skrev dock inte sin bok med en sidoblick på den engelsktalande eller någon annan västerländsk publik. Inte heller var han särskilt intresserad av dess omedelbara framgång. Snarare var det så att han i sina tankar vände sig till en rysk publik som han hoppades att hans ord så småningom skulle nå, kanske inte under hans livstid: en ny rysk generation som ända från vaggan utsatts för Stalin-kulten och växt upp med historier av revolutionen, där Trotskyjs namn och allt vad det stod för nog hade tvättats bort. Det var för denna generations skull som han grep sig an med att steg för steg förstöra den stalinistiska kulten, att återupprätta sin egen roll i revolutionen, och rekapitulera det som han uppfattade som bolsjevismens ursprungliga principer. Framtiden får utvisa om hans arbete var bortkastat eller inte. Om tio eller tjugo år kan hans *Stalin* bli en stor andlig upplevelse för den ryska intelligentsian, en stimulans för några svepande, oförutsägbara ”omvärderingar”. En ny rysk generation kan i trotskismen (sida vid sida med en uppenbart konservativt och donquijoteaktigt försök att vrida tillbaka den ryska historiens klocka till 1917) hitta en utgångspunkt för en ny trend av idéer, precis som den franska socialismens stamfäder funnit en sådan utgångspunkt i Babeuf.

Ändå är svagheten i Trotskyjs anklagelseakt inte svårt att se. Det framgår tydligt i exempelvis följande avsnitt från sidan 336:

Denna fundamentala skillnad [mellan Stalin och de fascistiska diktatorerna] illustreras av ... det unika i Stalins karriär jämfört med de andra två diktatorerna Hitlers och Mussolinis karriärer, båda initiativtagare till en rörelse, båda exceptionella agitatorer, en folktribun. Deras politiska uppgång, även om den verkade otrolig, fortsatte av egen kraft inför allas ögon, omöjlig att skilja från framväxten av de rörelser de ledde ... Stalins uppgång var helt annorlunda. Den går inte att jämföra med något tidigare. Han tycks inte ha någon förhistoria. Hans uppgång skedde någonstans bakom en ogenomtränglig politisk ridå. Vid ett visst tillfälle steg hans gestalt plötsligt fram ur Kremlmuren med imponerande makt och för första gången blev världen medveten om Stalin som en färdig diktator...

Dagens officiella jämförelser mellan Stalin och Lenin är helt enkelt oanständiga. Om grunden för jämförelsen är personlighetens omfång är det omöjligt att placera Stalin ens jämsides med

Mussolini och Hitler. Hur magra de fascistiska ”idéerna” än är, så uppvisade båda de segrande ledarna av den tyska och italienska reaktionen redan från början av sina respektive rörelser initiativ, eldade massorna till aktivitet och bröt ny mark i den politiska djungeln. Inget liknande kan sägas om Stalin.

Dessa ord, skrivna när Ryssland gick in i planekonomins andra årtionde – dvs flera år efter kollektiviseringen av över tjugo miljoner gårdar – klingade tillräckligt överkliga redan för åtta eller nio år sedan, och i dag låter de befängda. Trotskijns syn på Stalin är färgad av det vanliga men okloka föraktet hos en originell tänkare och skriftställare för en gråaktig, trög men ändå mycket kraftfull handlingsmänniska. Trotskij underskattade sin motståndare så till den grad att han kom att betrakta Stalins figur som en *deus ex machina*, som ”plötsligt steg fram ur Kreml-muren med imponerande makt”. Men Stalin trädde inte fram i förgrunden på detta sätt. Det framgår av Trotskijns egna avslöjanden att Stalin ända sedan oktoberrevolutionen var en av de mycket få (tre eller fem) män som utövade makten, och att hans praktiska, men inte ideologiska, inflytande i den härskande gruppen bara stod Lenins och Trotskijns efter.

Det var inte bara Stalins personlighet som Trotskij underskattade. Han underskattade också djupet och styrkan i den sociala utveckling som fört Stalin till förgrunden, även om han själv hade varit den förste som tolkade just denna utveckling för världen. Han såg Stalin som ledare för en ”thermidoriansk reaktion” från revolutionen, ledare för en ny byråkratisk hierarki, upphovsman till en ny nationalistisk trend som sammanfattades i Socialismen i ett land. Under tjugo- och trettioalet lade han skulden för alla de nederlag som kommunismen drabbades av i hela världen på Stalins ledarskap. I denna kritik fanns det sanning, särskilt i hans förödande kritik av Kominterns politik i Tyskland inför den nazistiska eran. Men totalsumman av hans anklagelser avslöjar en viss grad ”subjektivism” hos Trotskij, vilken går stick i stäv mot hans marxistiska analysmetod. Hos Trotskij framstår Stalin nästan som den samtida historiens demiurg, den onde demiurgen, en människa vars karaktärsfel har dominerat den internationella revolutionens öden. På denna punkt har Trotskijns polemik mindre anstrykning av Marx än av Carlyle.

Var Stalin den sovjetiska thermidorens ledare? I Frankrike satte den thermidorianska reaktionen stopp för terrorn. Den raserade inte revolutionens ekonomiska och sociala erövringar, men det medförde att omvandlingen stannade upp. Efter thermidor skedde ingen större förändring av den sociala struktur som revolutionen i Frankrike hade åstadkommit. Den politiska makten övergick från det *plebejiska* till det *borgerliga* direktoratet. Men i Ryssland avstannade inte den sociala revolutionen när Stalin kom till makten. Tvärtom skedde de mest omfattande och radikala förändringarna, expropriationen och kollektiviseringen av alla enskilda jordbrukare, införandet av planekonomin, först efter Stalin gripit makten.

Det finns mycket mer sanning i Trotskijns andra anklagelse, att Stalin steg fram som ledare för en ny byråkrati som hade höjt sig över folket. Mot den stalinistiska hierarkins stela, totalitära uppfattning ställde Trotskij sovjetdemokratins program – dvs. en regeringen genom det revolutionära folket – som bolsjevikerna hade förespråkade när de tog makten. Här är precedensfallet för hans argument omisskännligt för historikern: under Direktoratet förespråkade Babeuf en återgång till 1793 års jakobinska konstitution. Men en det revolutionära folkets regering var lika omöjlig i Ryssland 1925 eller 1930 som den hade varit i Frankrike 1797. De revolutionära massorna hade gjort av med sin politiska energi i inbördeskriget och spelat ut sin roll. Revolutionens ”heroiska” fas hade lämnat plats för trötthet och apati, nationens framsteg kunde inte längre framkallas av impulser som kom underifrån, utan bara genom direktiv uppifrån. I så motto är analogin mellan Stalins regim och den thermidorianska reaktionen korrekt.

Det som Trotskij underskattade var i vilken utsträckning förändringen från ”sovjetdemokrati”

till ”byråkratisk kontroll” hade inträffat på Lenins tid. Han skiljer mellan de två faserna av revolutionen, men är ovillig att till fullo erkänna ett samband mellan dem. Det är sant att leninismen huvudsakligen var icke-totalitär, men det är också sant att den i slutet av inbördeskriget (säg 1920 och 1921), under händelsernas tryck, gradvis, trevande, nästan omedvetet hade utvecklats mot totalitarism. Den bolsjevikiska totalitarismens födelse kan med hög grad av precision spåras till tionde partikongressen 1921. Det var på de grundvalar som lagts av 1921 års kongress som Stalin byggde upp sin regim under senare år. Både Lenin och Trotskij tänkte återgå till en mer demokratisk ordning, men det kan betvivlas att man skulle ha kunnat göra detta även om Lenin hade levt längre. Bortsett från de samtida fascistiska kontra-revolutionerna, som var främst politiska till sin karaktär och *a priori* totalitära, har ingen historisk social revolution – cromwellsk, jakobinsk eller bolsjevikisk – undgått en fas av ”totalitär urartning”.

Den viktigaste anklagelsepunkten i Trotskijs anklagelseakt är att Stalin gav upp världsrevolutionen för Socialismen i ett land. För icke-marxister framstår tvisten om detta mellan trotskism och stalinism som ett skolastiskt käbbel, även om den resulterade i att många bolsjevikledares huvuden rullade. Ändå var det mer än så. Det som i själva verket skilde de två antagonisterna var inte att den ene ”ville” och den andra ”inte ville” ha en världsrevolution, utan en grundläggande skillnad i deras syn på arbetarklassens revolutionära potential i västvärlden.

Underliggande trotskismen var den fasta övertygelsen att åtminstone Europa var ”moget för socialismen”. Detta var den tes som hade formulerats av Karl Kautsky, den internationella socialdemokratins ”påve”, i början av seklet. Ur denna synvinkel var den ryska revolutionen upptakten till ett mycket bredare omvälvning. I Trotskijs ögon betydde det socialistiska uppbyggets landvinningar i Ryssland för sig föga i jämförelse med det stora crescendo av materiellt välstånd, kulturella framsteg och andlig frihet som kan förväntas av en socialistisk ekonomi baserad och planerad i europeisk skala. Trotskij var övertygad om att den europeiska kapitalismen hade förlorat sin vitalitet, och att den europeiska arbetarklassen i själ och hjärta var beredd att ge upp de falska fördelarna med reformismen till förmån för revolutionen. Varhelst den kapitalistiska ordningen lyckades uppnå en viss stabilisering, antingen genom fascistisk kirurgi eller genom en mild reformistisk kur, låg skulden, i Trotskijs ögon, på den kommunistiska eller socialdemokratiska ledningens skuldror. Han hävdade ofta att även om socialismens seger i Europa fortfarande var avlägsen, så var den ändå närmare än att uppnå ett verkligt socialistiskt, klasslöst samhälle i det ”efterblivna, ociviliserade” Ryssland. Han betraktade Ryssland som om det befann sig på den moderna civilisationens periferi. Denna periferi innehöll förvisso en stark kraft, det var socialismens pionjär. Men till slut kunde inte formerna för det nya samhället inte smidas på periferin, utan i den moderna civilisationens centrum.

Om denna aspekt av frågan har Stalin aldrig formulerat sig klart. För det första saknar han Trotskijs förmåga att förklara idéer, men ännu viktigare markerar hans attityd en avvikelser från marxismen. Hans verkliga, nästan esoteriska uppfattning, har bara varit underförstådd i doktrinen om socialism i ett land. Han delade aldrig Trotskijs optimism när det gäller Europas ”mogenhet” för socialismen, utan betraktade på det hela taget den motståndskraft som fanns kvar i den kapitalistiska ordningen som formidabel. I den internationella politikens många kriser mellan krigen – t.ex. den brittiska krisen 1926, nazismen framväxt i Tyskland, folkfronten i Frankrike och inbördeskriget i Spanien – var Stalin mycket mindre optimistisk än Trotskij beträffande de arbetande klassernas mottaglighet för den proletära revolutionens idéer. För Stalin hade, och har fortfarande, hans säregna slag av socialism i Ryssland ojämförligt större betydelse än möjligheten av socialismen i väst. Han vägrade att betrakta Ryssland som befintligt på ett perifert område av den moderna civilisationen, och var övertygad

om att Ryssland skulle komma att bli den nya socialistiska civilisationens fästning. Det var Stalins plan att bygga upp och försvara denna fästning, även om de medel som användes för detta ändamål (som exempelvis 1939 års rysk-tyska pakt) råkade i konflikt med eller verkade hamna i konflikt med de utländska arbetarklassernas intressen. Medan Trotskij tänkte i termer av dubbel inverkan, först av Ryssland på väst och sedan det socialistiska väst på Ryssland, ser Stalin Rysslands ensidiga inverkan på väst som den primära och avgörande faktorn för kommunismens eller socialismens öden.

Trotskij och Stalins doktriner ser båda samtidens historia som en världsomfattande konflikt mellan kapitalism och socialism, en rivalitet som historiskt är lika legitim som den gamla kampen mellan de feodala och borgerliga samhällssystemen. Stalin har på det hela taget varit benägen att förlita sig på en fredlig utveckling av denna rivalitet för att möjliggöra tillväxt och konsolidering av socialismens ryska fästning. Trotskij betonade dess "katastrofartade" former och betonade särskilt "trycket från den kapitalistiska världen", under vilket den ryska socialismens byggnadsverk kanske skulle kollapsa långt innan det hade slutförts. Dessutom var denna byggnad upprättad på smala och ostadiga ben i ett "efterblivet, halvasiatiskt" land, och enligt honom så vådligt missbildad att den i många avseenden var en karikatyr av socialismen.

Ända sedan kontroversen började, för nästan ett kvarts sekel sedan, har händelseutvecklingen utsatt de två antagonistiska kommunistiska doktrinerna för en ständig test. Kontroversen är oavslutad även om den inte längre diskuteras inom kommunismens djupa led, för Trotskij Fjärde international har förblivit dödfödd. Men indirekt utsätts stalinismens och trotskismens grundsatserna för nya tester vid den internationella diplomatins konferensbord och i den sociala oron i Europa och Asien.

När det gäller utfallet av dessa tester har Stalins skepsis mot den europeiska arbetarklassens revolutionära sinnesstämning hittills verkat vara bättre motiverad än Trotskij förtroende. Naturligtvis har denna sinnesstämning ofta blivit dämpad genom Stalins politik. Men detta är inget svar på det grundläggande problemet. Ingen social klass med en verklig och betydande egen dynamik kommer att låta sig avledas från sina huvudsakliga mål genom yttre påverkan. Om Trotskij ståndpunkt att inflytandet från Moskva hade fungerat som det avgörande hindret för den europeiska revolutionen vore korrekt, då skulle det bara vittna om den relativa svagheten hos det revolutionära proletära elementet i Västeuropa. Dessutom kan Ryssland inte längre betraktas som Europas periferi. En stor del av Europa har tvärtom blivit perifer till Ryssland. Redan denna radikala förändring i den internationella maktbalansen kan av vissa ses som ett bevis på riktigheten, i kommunistiska termer, av den stalinistiska doktrinen.

Men från en marxistisk utgångspunkt har inte det trotskistiska argumentet på något slutgiltigt sätt vederlagts. Fortfarande kvarstår problemet med Stalins regim, vars ursprung Trotskij postuma verk har utsatt för en skarp, om än ensidig, belysning. Kan denna regim, med dess ledares implicita maxim, "*La Société, c'est moi*", verkligen leda det ryska folket till ett fritt och klasslöst samhälle? Eller kommer regimen, som Trotskij fruktade, fortsätta att "urtarta", tills den förvandlas till en otvetydig negation av socialismen? Eller kommer den, som han ibland förutsade, till slut drabba samman med den icke-kommunistiska världen, söka räddning i spridning av revolution eller förgås? Till dessa frågor har historien ännu inte gett sitt svar.

Översättning: Martin Fahlgren

Lästips

Se även Deutschers kritiska diskussion om Trotskij *Stalin*-biografi i [Den förvisade profeten](#) (i kapitel 5). För en annan, mer positiv bokrecension, se: [John G. Wright: En Stalin-biografi](#)